

پارسیان هند، حافظان دست‌نوشته‌های کهن

تیمور قادری

استادیار و عضو هیئت علمی دانشگاه بوعلی‌سینای همدان

شاید بتوان دست‌نوشته‌های پهلوی را که پارسیان هند از دیرباز حفظ کرده‌اند به دو بخش متون دینی و متون غیردینی تقسیم کرد. بخش غیردینی، خود به چند بخش فرعی‌تر از جمله تاریخی، اخلاقی، تعلیمی، تفننی و حقوقی منقسم است. شایسته‌تر آن است که متون دینی را، که از اهمیتی دوچندان برخوردار است، مورد بررسی قرار دهیم. علت نیز آن است که متون دینی، شالوده تفکر دینی - اسطوره‌ای و همین‌طور قیامت‌شناختی و انسان‌شناختی را تشکیل می‌دهد که می‌توان آنها را در مقوله‌های نظری جای داد و دیگر آنکه این متون مقوله‌های عملی را نیز که فرد مزداپروست باید به انجام آنها همت گمارد، دربرمی‌گیرد: که از آن جمله است عبادات و تطهیرات.

تاریخ کتابت نسخه‌های خطی پهلوی موجود با زمان تألیف این متون (قرن سوم هجری / نهم میلادی) نسبتاً فاصله زیادی دارد. قدیمی‌ترین انجامه دال بر استنساخ، نسخه‌ای از دینکرد است که در سال ۳۶۹ یزگردی (برابر با ۱۰۲۰م) استتخا شده و آن انجامه در نسخه k43 که خود در قرن شانزدهم به کتابت درآمده، عیناً نقل گردیده است. قدیمی‌ترین نسخه‌های موجود از قرن چهاردهم میلادی و بیشتر آنها در کرمان استنساخ گردیده است. از قرن چهاردهم میلادی به بعد

استنساخ نسخه‌ها در هند رواج داشته، اما بیشتر نسخه‌ها در قرون ۱۸ و ۱۹ میلادی استنساخ شده است. در شیوه نگارش نسخه‌های ایرانی و هندی از نظر قلم تفاوت‌هایی دیده می‌شود. از جمله آثار به یادگار مانده و مهم، حاوی عمده‌ترین مطالب کیهان‌شناسی «بندهش» یا «زند آگاهی» است: که به نام «بندهش بزرگ» یا «بندهش ایرانی» خوانده می‌شود. این نام را در برابر بندهش کوچک یا بندهش هندی به آن داده‌اند. به عبارت دیگر، پس از آگاهی از وجود نسخه‌های کامل بندهش، که همه در ایران نوشته شده گزیده بندهش را، بندهش کوچک نام نهاده‌اند. از بندهش بزرگ سه دستنویس به نشانه‌های TD1، TD2 و DH به جای مانده است. این نشانه‌ها یادآور صاحبان آنهاست. دستنویس‌های TD شماره ۱ و ۲ به نام «تهمورس دینشاه جی انکلساریا» و DH به نام «دستور هوشنگ جی جاماسپ جی» (شمس‌العلماء) خوانده شده است. از این سه، تنها نسخه TD2 به کوشش «هیرید تهمورس دینشاه جی انکلساریا» و با پیشگفتاری از پسرش «بهرام گور تهمورس انکلساریا» به سال ۱۹۰۸ در شهر بمبئی به چاپ رسید. دستنویس TD2 را، که «بندهش» بر یکصد و بیست و دو برگ نخستین آن نوشته شده، چنان‌که بهرام گور تهمورس انکلساریا، در پیشگفتار خویش بر آن می‌نویسد «دستور تیرانداز» برای هیرید تهمورس دینشاه، (پدر بهرام گور) از یزد به بمبئی برده است. چنان‌که از پیشگفتار بهرام گور برمی‌آید دستنویس دیگر یعنی TD1 که به خط «گوپت شاه رستم بندار» است، یکصد سال پیش (یعنی سی و هشت سال پیش از سال ۱۹۰۸ که تاریخ چاپ و نوشتن پیشگفتار نسخه TD2 است) شادروان «موید خدابخش فرودآبادان» برای هیرید تهمورس دینشاه از یزد به بمبئی آورد. چنان‌که از مقایسه دو دستنویس دیگر معلوم می‌شود TD1 کهن‌ترین دستنویس موجود بندهش است و شاید بتوان گفت که در حدود سال ۹۰۰ م یزدگردی نوشته شده است.

از دیگر متون پهلوی در حوزه دین، «روایت پهلوی» است، که تاریخ دقیق نوشتن آن روشن نیست. بنا به مطالب یاد شده در کتاب می‌توان حدس زد که زمان تحریر آن بی‌شک پس از اسلام بوده است. در متن کتاب به رساله‌ها و نوشته‌های پهلوی دیگر اشاره‌ای نیست تا بتوان محدوده تاریخی دقیق‌تری را برای نگارش پیشنهاد کرد.

«کاماآسا» از پارسیان هند که از سوی موبدان هندی برای پرسش و پاسخ دربارهٔ امور دینی نزد موبدان ایرانی فرستاده شده بود، در بازگشت به هند با خود «روایتی» را برد که پس از مرگش شناخته شد. آسا در این روایت نزدیک به سه‌چهارم روایت پهلوی را به فارسی برگردانیده است. برای مثال درهای بیست و چهارم تا سی و چهارم «صد در بندهش» که بخشی از روایت آسا را تشکیل می‌دهد، برابر فصول بیست و چهارم روایت پهلوی است، و از آنجا که آسا کتاب خود را در سال ۸۹۶ یزدگردی برابر با ۱۵۲۷م از ایران به هند برده است، پس تاریخ نگارش روایت پهلوی باید پیش از این تاریخ باشد. روایت پهلوی که در دستنویس‌ها همراه متن دادستان دینی آمده است، به تنهایی در سال ۱۹۱۳ توسط دابار با استفاده از چهار دستنویس در بمبئی به چاپ رسید. دابار موارد اختلاف دستنویس‌ها، افتادگی، افزونی‌ها و جابه‌جایی‌ها را در زیرنویس کتاب آورده و با در نظر گرفتن موضوع‌های کتاب، آن را به شصت و پنج فصل تقسیم کرده است.

متن یا دستنویس دیگر که دینی و شامل احکام عملی زرتشتیان است، «شایست نشایست» است، که نام نویسنده یا به عبارت دقیق‌تر، نویسندگان کتاب شناخته نیست. به نظر می‌رسد که دستنویس‌هایی که متن شایست نشایست را در خود دارند، اصولاً از دو دستنویس کهن K (منظور نسخهٔ از هند رفته به کینهاک) و M رونویس شده‌اند. دستنویس K را به سال ۱۸۲۰ سک از هند به اروپا برد. این دستنویس بسیار فرسوده است و در آن سه پایان‌نوشت در جاهای مختلف آمده است که تاریخ ۶۹۰، ۷۰۰ و ۷۲۰ یزدگردی را دارد. نام کاتب آن معلوم نیست، اما دستنویسی که این پایان‌نوشته‌ها به آن باز می‌گردد به نام هیربذزاده «مهرآبان کیخسرو» است. حدس می‌زنند که تاریخ کتابت آن نباید خیلی پس از سال ۷۲۰ یزدگردی (۷۳۰ق / ۱۳۵۱م) و چند سال قبل از سال ۷۶۶ یزدگردی (۷۷۶ق / ۱۳۷۹م) باشد. دستنویس M که اینک با شمارهٔ M59 در کتابخانهٔ ملی مونیخ است، در سال ۱۸۶۶ میلادی توسط هوک از هندوستان به اروپا رسید. این دستنویس پایان‌نوشتی دارد که نشان می‌دهد به سال ۷۶۶ یزدگردی به خط استاد پشوتن رام کام دین شهریار نریوسنگ شهرد شهریار بهرام موبد هرمزدیار مرزبان جهشیار از شهر بروج از روی دستنویسی که از آن رستم مهرآبان جهشیار بوده و در سال ۶۱۸ پارسی به نگارش درآمده، بازنویسی شده

است. این متن K20 با شماره ۴۸ در گنجینه دستنویس‌های پهلوی و پژوهش‌های ایرانی در دسترس است.

از دیگر متون دینی، «گزیده‌های زادسپرم» است که نوشته «زادسپرم» فرزند «جوان‌جم» می‌باشد، کوتاه سخن آنکه «زادسپرم» هیرید نیمروز، فرزند «جوان‌جم» شاپوران رد پارس و کرمان، در اواسط قرن سوم هجری زاده شده است.

نژاد او با چند واسطه به «آذرباد ماراسپندان»، موبدان موبد شاپور دوم ساسانی می‌رسد، منوچهر برادر بزرگ زادسپرم، پس از مرگ پدر جای او را می‌گیرد. این هر دو برادر نام‌آوردند اما در اندیشه و دریافت با یکدیگر اختلاف دارند. منوچهر موبدی سستی و پای‌بند به گفته‌های گذشتگان است، اما زادسپرم نوآوری است که بسیاری از پندارهای پیشینیان را نمی‌پذیرد و در میان اندیشه‌های خود دلیر است. از جمله پارسیان فرهیخته هند که بر روی این متن کار فراوان کرد، روان‌شاد بهرام گور تهمورس انکلساریا (۱۹۶۴) بود. او براساس چند دستنویس که در دست داشت متنی انتقادی و تصحیح شده تهیه کرده و همه کتاب را به جز چند بند از فصل سی و پنجم، به زبان انگلیسی ترجمه کرده و مقدمه‌ای سودمند و مفصل در زمینه مطالب کتاب و زندگی زادسپرم نوشته و همه را در کنار هم در یک جلد به چاپ رسانیده است. این کار در حقیقت پایه همه پژوهش‌های بعدی در زمینه گزیده‌ای زادسپرم است.

از دیگر متون دینی که از اهمیت وافری در حوزه گنجینه دست‌نوشته‌های پهلوی برخوردار است، کتاب دینکرت است که نیمی از کتاب سوم تا کتاب نهم را دربرمی‌گیرد و دایرة‌المعارف مزدیسنی به حساب می‌آید. از این اثر سه نسخه دستنویس با علائم دستنویس «۳-ک»، دستنویس «د-۱۰ الف» و دستنویس «۵-ج» در مجموعه دست‌نوشته‌های پهلوی جای گرفته است. پایان‌نویس کتاب «دستنویس د-۱۰ الف» که پهلوی و فارسی است، روشن‌نگر این است که در روز خرداد ماه دی دادار، این دستنویس را دستور ایرج جی سهراب جی مهرجی رانا به پایان رسانده و آن را از روی دستنویس دیگری نوشته است که از آن دستور کیقباد، پسر دستور رستم، پسر دستور نوشیروان و به خط پدرش دستور رستم پسر دستور نوشیروان پسر دستور سهراب پسر

دستور رستم پسر دستور مانک پسر دستور مهرنوش پسر دستور کیقباد ماهیار (مهرجی رانا) بوده، که در روز فروردین ماه آذر سال ۱۱۱۱ یزدگردی (۱۷۴۲م) از نوشتن آن فراغت یافته است. دیگر دست‌نوشته پهلوی که هم می‌توان آن را در جرگه متون دینی قرار داد و هم در میان حقوقی یا به تعبیری غیردینی، ماتیکان هزاردادستان است که مباحث حقوقی مطروحه در عصر ساسانیان را یک بر یک برمی‌شمرد.

نگارش این کتاب به قرن دهم میلادی می‌رسد، یعنی آنگاه که خط و زبان پهلوی به فراموشی سپرده شده، در نتیجه کتابت این اثر می‌تواند با دشواری‌های بسیار همراه بوده باشد. این متن در گنجینه دست‌نوشته‌های پهلوی در ایران با علامت D39 وارد شده است. پایان‌نویس فارسی این متن می‌نمایاند که این دستنویس را ایرج جی دستور سهراب جی مهرجی رانا به خواهش ک. ر. کاما برای کتابخانه ملافیروز از روی دستنویس کهنه و فرسوده بی‌آغاز و انجامی که در اختیار هیربد ت. د. انکلساریا بوده است و به وسیله موبد تیرانداز اردشیر یزدی به دست وی رسید، نوشته است.

دینکرت نیز همانند بندهش شامل مطالب بسیار قدیمی تری است که تألیف آن را به دو موبد بزرگ به نام‌های آتور فرنیغ فرخزادان، و آتور باد ایمیدان نسبت می‌دهند. آتور فرنیغ فرخزادان موبد پارس در عهد خلیفه عباسی مأمون می‌زیسته است، و هم اوست که در حضور این خلیفه با زردشتی مسلمان شده‌ای به نام عبدالله مناظره کرده و شرح آن به پهلوی در رساله‌ای به نام گجستگ ابالیش به یادگار مانده است. بخش‌های اولیه دینکرت اثر این موبد است. اما تاریخ حیات موبد دوم یعنی آتورباد ایمیدان چندان روشن نیست. وی باید به احتمال همان موبد ایمیدان باشد که پسرش اسفندیار (موبد بزرگ) در سال ۹۳۶ میلادی در گذشته است: به تعبیری دیگر او باید همان موبدی باشد که نامش در بندهش برده شده و از هم‌عصران موبد زادسپرم است.

متن دیگر دادستان دینیک است که در آن منوچهر برادر تندرو زادسپرم به بیش از ۹۲ سؤال مزدپرستان پاسخ می‌گوید. این کتاب را هیربد تهمورس دینشاه انکلساریا با مقاله چند دستنویس ویراسته و به چاپ رسانده، ولی بدبختانه پس از چاپ چهل پرسش و پاسخ از این جهان رخت بریست. پس از او پسرش ب. ت. انکلساریا، خواست کار پدر را به پایان رساند که پیش‌آمدهای

روزگار او را از این کار بازداشت. این اثر در گنجینه دست‌نوشته‌های پهلوی به شماره ۴۰ وارد شده است. دست‌نوشته‌هایی که هیرید تهمورس و پسرش بهرام تهمورس مورد استفاده قرار داده‌اند عبارتند از:

۱- دست‌نوشته منحصراً به فرد هیرید تهمورس، که وی به سال ۱۸۶۹م آن را از ایران وارد ساخت. این دست‌نوشته در سال ۱۵۳۰-۱۵۱۰ میلادی توسط گوپت شاه رستم بندار کتابت شده است.

۲- دست‌نوشته مرزبان فریدون رستم بندار، که وی آن را مهربانانه تحویل هیرید تهمورس داد، را دستور جمشید جی پشتون جی اهل بولسار در سال ۱۵۷۱م کتابت کرده است.

۳- دست‌نوشته ایرانی (k35) متعلق به موزه کپنهاک که توسط وست به هیرید تهمورس تقدیم شد.

۴- دو دست‌نوشته در هند (j1, j2) که آنها را مرحوم دستور جاماسب جی منوچهر جی جاماسب آسا به هیرید تهمورس در سال ۱۸۶۹م تحویل داد.

۵- دست‌نوشته هندی دیگر (H) متعلق به مرحوم دستور هوشنگ جاماسب که مرحوم دستور جاماسب جی آنرا به هیرید تهمورس تقدیم کرد.

۶- یک دست‌نوشته هندی دیگر (Df) که ترجمه فارسی آن توسط هیرید تهمورس از مرحوم دانشجویی فرامجی پاتل خریداری شده و به نظر می‌رسد که توسط مرحوم دستور جمشید جی پشتون جی اهل بولسار کتابت شده باشد.

و بالاخره به متن دینی نامگی‌های منوچهر برمی‌خوریم که دابار در سال ۱۹۱۲م آن را ویراست و در بمبئی به چاپ رسانید.

منابع

- انکلساریا، هیرید، تهمورس دینشاه جی، *داتستان دینیک*، شیراز، مؤسسه آسیایی دانشگاه شیراز، ۱۳۵۵.
- بهار، مهرداد، *بندهش*، تهران، انتشارات توس، ۱۳۶۹.
- بهزادی، رقیه، *بندهش هندی*، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۸.
- تفضلی، احمد، *تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام*، تهران، انتشارات سخن، ۱۳۷۷.

- رادفر، ابوالقاسم، «سر ویلیام جونز پدر پژوهش‌های ایران‌شناسی در انگلستان»، *مجله مطالعات ایرانی*، شماره دوم، ۱۳۸۱.
- راشد محصل، محمدتقی، *گزیده‌های زادسپرم*، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۶.
- ماهیار نوابی، یحیی؛ محمود طاووسی، *نامگ‌های منوچهر و گزیده‌های زادسپرم*، شیراز، مؤسسه آسیایی دانشگاه شیراز، ۱۳۵۵.
- ماهیار نوابی، یحیی؛ محمود طاووسی؛ بهرام فره‌وشی؛ کیخسرو جاماسپ‌آسا، *دینکرت*، شیراز، مؤسسه آسیایی دانشگاه شیراز، ۱۳۵۵.
- مزدابور، کتابون، *شایسته ناشایسته*، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۹.
- میرفخرایی، مهشید، *روایت بهلوی*، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۷.
- Boyce, Mary, *Middle persian literature*, Handbuch der Orientalistik, p. 1, 1968.